

Голод 1921 – 1923 рр., Голодомор 1932 – 1933 рр.

The famine of the 1921 – 1923, the Holodomor 1932 – 1932

УДК 94(477):339.564»1921/1923»

DOI: 10.31651/2413-8142-2021-25-Baikienich

Д. В. Байкєніч

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник філіалу
«Інститут дослідження Голодомору», Національний музей Голодомору-геноциду, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7117-5762>
e-mail: b1946@ukr.net

Бібліографічний опис для цитування: Байкєніч Д. В. Масовий штучний голод 1921–1923 років та питання експорту українського збіжжя. *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 87-93. doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Baikienich

МАСОВИЙ ШТУЧНИЙ ГОЛОД 1921–1923 РОКІВ ТА ПИТАННЯ ЕКСПОРТУ УКРАЇНСЬКОГО ЗБІЖЖЯ

Автором проаналізовано статистичні дані посівних площ, врожайів, валового збору зернових культур УСРР, РСФРР та СРСР у 1921 – 1923 рр. Зведена інформація дозволяє визначити продовольчу ситуацію в Україні та рівень забезпечення продовольством її населення, ґрунтовніше простежити використання українського збіжжя для внутрішніх російських потреб і вивозу за кордон, що призвело до штучного масового голоду.

Наведені в статті позиції представників Держплану доводять їх усвідомлені рішення понаднормового вилучення хліба в українських губерніях, зокрема в голодуючих, для збільшення посівних територій постраждалого від голоду Поволжя. Вивезення збіжжя з УСРР на тлі голоду, що наростає наприкінці 1921 р. та його масового поширення й офіційного визнання в 1922 р., свідчить про перевагу штучного чинника над природнім. Збільшення зернового експорту з СРСР, зокрема за рахунок українських хлібозаготівель, для відновлення торгових зносин із європейськими країнами та вирівнювання торговельного балансу зовнішніх відносин вплинуло на нівелювання тематики масового голоду.

Ключові слова: масовий штучний голод, хліб, урожай, експорт, УСРР, РСФРР.

Постанова проблеми. Хлібний ринок у Російській імперії був поділений на регіони споживання та регіони виробництва зернових. Нестача хліба в перших компенсувалася з надлишків із других відповідно. Українські губернії повністю забезпечували себе збіжжям, а південні належали до територій товарного виробництва хліба на експорт. Південна Україна разом із російськими губерніями по Волзі були основними регіонами, які забезпечували як внутрішній попит, так і продаж зернових за кордон. Хліб становив значний відсоток вивозу з імперії, а Росія входила до світових лідерів експортерів збіжжя.

Під час Першої світової війни (1914 – 1918 рр.) та Української революції 1917 – 1921 рр. зерновий ринок видозмінився – був втрачений європейський покупець надлишкових об'ємів українського збіжжя, зменшилося вирощування товарних сортів і культур. Перманентні бойові дії на території України зменшили посівні площі, що спричинило зменшення валового збору. Незважаючи на це, українське збіжжя приваблювало всі армії, що намагалися встановити свою зверхність у Східній Європі.

Актуальність обраної для вивчення теми зумовлена тим, що зерновий ринок України початку ХХ ст. забезпечував збіжжям не тільки місцеве населення, а й слугував резервом для

інших територій Російської імперії. Одночасно збіжжя вивозилося й до багатьох європейських країн. Незважаючи на нестачість врожайів, масового штучного голоду в Україні до початку 1920-х рр. не було.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню масового штучного голоду 1921 – 1923 рр. в Україні, а також посівних площ, врожайності та валовому збору зернових, внутрішньому та зовнішньому експорту українського хліба присвятили свої роботи В. Кириленко [12], О. Мовчан [16], П. Притуляк [22], Р. Сербин [23], В. Сокирська [27]. Відзначимо колективну працю під ред. С. Кульчицького [8], в якій зібрані важливі архівні документи про перебіг катастрофи в Україні. Водночас обрана тема потребує подальшого комплексного висвітлення в сучасній українській історіографії.

Мета статті – дослідити закономірності в змінах врожайності та продовольчої ситуації в УСРР у 1921 – 1923 рр. у зв'язку з вивозом збіжжя до російських губерній, що голодували, та за кордон. Для досягнення поставленої мети використано історичні, джерелознавчі та статистичні методи, а також аналіз зведених статистичних матеріалів для встановлення взаємної залежності штучного масового голоду та нарощування експорту українського збіжжя.

Виклад основного матеріалу. Зернові ресурси були одним із основних завдань, вирішення якого займалися більшовики під час першої окупації більшої частини України у 1918 р. Зокрема, В. Ленін наполягав на найшвидшому налагодженні постачань збіжжя до Петрограду. До 1 березня щодня з України до РСФРР вирушало по 140 вагонів із продовольством, з 1 березня – по 300, а з 1 квітня – по 400 вагонів [27, 235]. Цей процес було перервано просуванням німецьких військ до східних кордонів УНР за умовою Брестського мирного договору.

9 лютого 1918 р. було укладено Брестський мир – договір, який де-факто означав визнання УНР суб'єктом міжнародних відносин. У документі, зокрема, йшлося, що УНР зобов'язалася постачати іншій стороні до 31 липня 1918 р. 0,98 млн т* українського збіжжя.

У вересні представники Центральних держав оцінили надлишки хлібних ресурсів нового врожаю у 2,05–2,21 млн т, вимагаючи нових поставок різноманітних хлібних і зернофуражних продуктів у розмірі 1,48–1,6 млн т. Сторони дійшли згоди – експортувати не менше 1,23 млн т шляхом спільної хлібозаготівлі з розподілом 65/35% (Київ/Берлін-Відень-Будапешт). Загалом** до Німеччини було вивезено 3733 вагони українського хлібу, до Австро-Угорщини – 3587, до Туреччини – 152 і до Болгарії – 28 [3, 23, 30, 103, 104, 193]. Станом на 28 жовтня з 1,24 млн т закупленого збіжжя конторами Державного хлібного бюро було прийнято лише 0,47 млн т. Зважаючи, що вивезення хлібу тривало до падіння Гетьманату, то з урожаю 1918 р. було експортовано орієнтовно 0,49 млн т [22, 117].

Після приходу до влади в Україні Директорії УНР розпочалася нова війна з більшовиками. Для прикриття агресії більшовики діяли від імені створеного Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Протягом грудня 1918 р. – січня 1919 р. більшовики захопили більшу частину українських земель. Вивіз зерна до РСФРР було відновлено.

Москва поступово перебирала контроль над українським зерновим ринком. Згідно з Договором про військовий і господарський союз між РСФРР та УСРР від 28 грудня 1920 р., закріплювалося підпорядкування ключових сфер життєдіяльності Радянської України Радянській Росії з умовним представництвом у РНК УСРР відповідних уповноважених. Серед інших, до керівництва з Москви відійшли Вища рада народного господарства та Наркомат зовнішньої торгівлі [25, 16–17], через які вирішувалося питання заготівель, розподілу та експорту зернових.

Ще з 1917 р., зважаючи на сепаратний мир з Четверним союзом, до Росії було застосовано торговельну блокаду з боку країн Антанти. Лише з 1920 р., після підписання мирного договору з Естонією, через її порти було розпочато «гібридні» торговельні операції (без спеціальних угод і торгових договорів) із країнами Скандинавії, Данії та Німеччини [11, 22]. Вже з квітня 1920 р. у РСФРР розпочав функціонувати Народний комісаріат зовнішньої торгівлі [24, 347–348].

* Обрахунок кількісних показників згідно: 1 пуд. – 16,4 кг, 1 дес. – 1,09 га.

** Відсутня інформація по чорноморським портам.

Досягнуті торговельні домовленості тогочас використовувалися Москвою лише для імпортування необхідних товарів. Виконання першого імпортного плану РСФРР у 1921 р. стало можливим завдяки використанню золотого запасу [17, 26–29]. Налагодити експорт зернових, як того хотіли з обох боків, не вдавалося через внутрішню продовольчу кризу.

Забезпечення Москви та Петрограду, промислових регіонів і діючої на польсько-радянському та кримському фронтах армії в 1920 р. вимагало значних продовольчих резервів. Українські врожайні губернії ще не були під повним контролем – спротив чинили чисельні загони селянських повстанців. Основні зернові ресурси витягувалися з російських хлібних губерній (Поволжя). Надмірні хлібозаготівлі в цьому регіоні в 1920 р. призвели до голоду, але причиною визначили неврожай [25, 143].

У 1920 р. валовий збір зернових хлібів в Україні було обраховано в 8,4 млн т. У 1918 р. цей показник сягав 16,3 млн т, а в 1917 р. – 18,4 млн т. Середня урожайність 1920 р. склала 0,54 т/га, а в 1918 р. вона була вищою – 0,83 т/га. Найменші показники дали: озима пшениця – зменшення з 1 т/га до 0,39 т/га та жито – з 0,94 т/га до 0,43 т/га. За продрозкладкою УСРР у 1920 р. мала зібрати 2,6 млн т збіжжя, що не було реалізовано. Недобір був викликаний бойовими діями на заході та півдні республіки, нестачею робочих рук під час збирання врожаю та знищенням значної частини робочої худоби [2, 97–98; 8, 24].

У 1921 р. в Україні зерновими та бобовими було засіяно майже 17 млн га (у 1916 р. цей показник складав 19,7 млн га). З них: 2,5 млн га озимої та 2,5 млн га ярої пшениці, 3,77 млн га жита, 3,85 млн га ячменю та 1,61 млн га вівса [2, 90].

Незважаючи на перехід до продподатку, відразу після посівної кампанії українські губернії мали довиконати свої зобов'язання за продрозкладкою 1920 р. Загальна сума боргу складала 0,89 млн т хліба. Основне зернове навантаження припадало на південну Полтавщину і південноукраїнські губернії: Кременчуцьку – 0,1 млн т, Полтавську – 0,21, Олександрівську – 0,25, Одеську – 0,05, Миколаївську – 0,05, Донецьку – 0,04. Було визначено й цифру натурального продподатку в 1,92 млн т, але пізніше мова йшла про 2,25 млн т, 2,1 млн т, 1,6 млн т, 1,37 млн т [8, 24–25].

Посуха 1921 р. охопила 18 губерній, областей та союзних республік РСФРР та 5 губерній УСРР. Під неврожай потрапили всі території вирощування товарного хлібу на експорт. У цей рік вони не тільки не дали надлишків зерна, а й потребували допомоги у понад 3,28 млн т збіжжя [10, 427–428]. Тож неврожай вплинув на загострення продовольчої ситуації зазначеного регіону та найбільше на його майбутню посівну.

У 1921 р. валовий збір зернових хлібів у РСФРР та УСРР було обраховано в 29,5–32,8 млн т [18, 19]. В УСРР валовий збір становив 7,06 млн т. З них постраждали від голоду південні губернії дали 27,3% від загалу – 1,717 млн т. Середня урожайність у регіоні склала 0,43 т/га. Особливо погані показники були по ярій пшениці 0,24 т/га та ячменю 0,34 т/га [2, 97–98].

Однак, попри такий поганий врожай, зерно масово відправляли до Москви та

Петрограда, на допомогу голодуючим Поволжя. В ЦК КП(б)У чітко зазначали, що Україна мала надати Росії 0,49 млн т збіжжя «навіть у збиток власному постачанню». Відомо, що 4 липня 1921 р. ЦК КП(б)У постановив щоденно вантажити лише для півночі РСФРР з українських міст 55 вагонів збіжжя. На перевалочних пунктах у Запоріжжі та Миколаєві хліб вивантажували з барж до вагонів [8, 28–29].

Загалом із УСРР до Росії лише у серпні–грудні 1921 р. було відправлено не менше, ніж 0,27 млн т хліба. Всього за кампанію 1921/22 р. було вивезено понад 0,36 млн т [8, 34–35, 76, 85, 188]. Це доводить штучність голоду, адже це була запланована, усвідомлена політика, якою нівелювалась дійсна продовольча ситуація півдня УСРР.

Зокрема, В. Ленін урожай в Україні у 1921 р. безпідставно оцінював у 9–10,7 млн т. Керуючись цими даними, він пропонував встановити обсяг збору хліба в фонд продподатку з України в 1921 р. у розмірі 2,46 млн т [13, 63]. З метою уникнення зменшення цієї цифри через серйозний недорід зернових, українським губкомітетам вказувалося на необхідність «розрізняти заклик до боротьби з голодом в Росії від боротьби з неврожаєм на Україні». Фактичний збір склав значно менше – 1,3 млн т [8, 31, 34].

Після голоду 1921 р. у степових українських губерніях посівні площі скоротилися на 40%. Було змінено пропорції культур – скорочено посіви торгових пшениці та ячменя і замінено їх житом, просом, кукурудзою та соняшником [20, 26]. Це негативно вплинуло на хлібний баланс і унеможливило зерновий експорт. Загальний український експорт у 1921 – 1922 рр. на 70% складався з сировини. У зв'язку з відсутністю зернових його частка в союзному експорті впала до 2,5% [28, 26].

На початку 1922 р. влада визнала основні губернії, де вирощувалося товарове зерно, такими, що голодують. Однак, попри це, 13 березня 1922 р. Президія ВЦК видала постанову «Про зовнішню торгівлю». У документі було законодавчо закріплено монополію Наркомату зовнішньої та внутрішньої торгівлі на проведення експортних та імпорتنних операцій [26, 511–513].

Навесні 1922 р. в УСРР зерновими та бобовими було засіяно всього 11,66 млн га, що було меншим за минулорічний посів на 2,63 млн га. Засіяно було: 1,77 млн га озимої та 0,93 млн га ярої пшениці, 3,4 млн га жита, 1,4 млн га ячменю та 1,12 млн га вівса. У найбільш постраждалих від голоду районах значне місце серед посівів зайняла кукурудза – загалом 1,1 млн га. Вона вводилася до сівозміни як посухостійка культура. Кукурудза була закуплена за кордоном та видавалася населенню постраждалих від голоду районів [2, 90, 100].

Незважаючи на плани поновлення експорту, реальний стан сільського господарства був обнадійливий. Внутрішня необхідність сільського населення України у 1922 р. в хлібі оцінювалася в 9,3 млн т.; з яких продовольство для сільського населення – 5,25 млн т – 56,5%, для годівлі худоби – 2,13 млн т – 23%, на насіння – 1,92 млн т – 20,5%. Українські міста з орієнтовною чисельністю населення в 4,65 млн, беручи у розрахунок 213,2 кг на душу, потребували

приблизно 1 млн т. Загальна потреба УСРР у хлібі таким чином, становила 10,29 млн т [2, 102–103].

У Держплані розглядали можливість отримання в Україні та південно-східних губерніях РСФРР з урожаю 1922 р. 1,64 млн т надлишків збіжжя яке, зокрема, можна було використати для експорту. Така кількість виходила за умов валового збору в 1922 р. у 39,3 млн т і задоволення потреб сільського населення за нормами 230–344 кг і міського – 164 кг хлібу. Щодо надлишків у виробляючому районі, до якого входили російські губернії, які голодували в 1920–1921 рр., то їх планувалося використати «на запаси та витрати по заліковуванню ран та відновленню господарства» [18, 19].

Питання із вилучення 1,64 млн т надлишкових зернових, які залишалися в селянських господарствах, стояло досить гостро. Довоєнна практика вилучення надлишкового зерна вже не діяла: були знищені великі господарства та розгалужена мережа товарного апарату. «Слабкий розвиток з боку державних та кооперативних органів, торгових операцій по скупці хліба не дозволить Республіці зосередити наявні хлібні надлишки у скільки-небудь значному об'ємі. У всякому випадку торгові щупальці державно-кооперативного апарату, що змогли вилучити до 10 грудня тільки 27 (млн п – 0,443 млн т – Б. Д.), ймовірно, не зможуть вилучити понад 40 мільйонів (млн п – 0,656 млн т – Б. Д.)», – констатував голова ЦСУ РСФРР, член Президії Держплану П. Попов [18, 19].

Дипломатичні успіхи з підписання торговельних договорів у 1921 – 1922 рр. стали підставою для поновлення риторики про відновлення експорту українського збіжжя на європейські ринки. Зокрема, про намір вивозу збіжжя вже під час Гаазької конференції у червні 1922 р. заявив заступник народного комісара закордонних справах РСФРР М. Литвинов. Це викликало великий резонанс серед іноземних країн. Особливо були обурені та висловили протест західні допомогові організації [23, 310].

У 1922 р. в Європі врожай був значно меншим за 1921 р. Зважаючи на це, в СРСР розглядали можливість поновлення своїх експортних позицій шляхом конкуренції цін. Перспективним експортним планом на 1922 – 1923 рр. передбачалося вивезення з СРСР 0,164 млн т хліба на 13 млн крб. Імпорتنний план 1922 р. частково корегувався із експортним (основні товари – ліс та нафтопродукти), хоча останній мав «мінімальний розмір». Різниця знову покривалася золотом [17, 26–29; 18, 21; 19, 75].

Валовий збір СРСР у 1922 р. склав 45,92 млн т. У цей рік норма на людину в районах споживання становила 160–230 кг, а в районах виробництва хлібу – 160–262 кг. Через занижені норми невилучений в сільських господарствах надлишок хлібу часто використовувався для внутрішнього споживання та не потрапляв на ринок [18, 18–19].

Валовий збір хлібів в Україні в 1922 р. склав 10,45 млн т. Зокрема, жита зібрали – 3,47 млн т, пшениці – 1,9 млн т, ячменю – 1,53 млн т і вівса – 1,26 млн т. Врожай кукурудзи було обраховано в 0,906 млн т. Південні губернії, де найбільше поширився голод, дали лише 28,8% – 3 млн т від загалу. Зокрема, пшениці було зібрано 0,76 млн т, жита – 0,49 млн т, ячменю – 0,57 млн т, вівса – 0,18 млн т і кукурудзи – 0,704 млн т. Середня урожайність

зернових по УСРР обраховувалася в 0,76 т/га. Це було майже вдвічі більше, ніж попереднього року [2, 97–99]. Разом із тим, для задоволення потреб УСРР весь урожай (за наведеними вище цифрами) мав лишитися всередині республіки.

12 грудня 1922 р. РНК СРСР затвердило висуване Держпланом основне положення з урегулювання зовнішньої торгівлі. Також було постановлено «запропонувати Держплану та НКЗТ при складанні імпортного плану керуватися тим, що план імпорту має бути погоджений з експортним планом без додаткових асигнувань із золотого запасу» [17, 26–29].

Спираючись на власні розрахунки, московський уряд зобов'язав українських керівників розпочати перерваний війною експорт хліба, щоб одержати валюту для відбудови господарства і зміцнення більшовицького режиму [16, 24]. В УСРР вбачали можливим, враховуючи всі потреби населення, надати для експорту лише 0,131–0,164 млн т зерна [2, 97–99]. Тобто, погодилися із передбаченою експортним планом кількістю зерна для вивозу.

У Сільськогосподарській секції Держплану називали 0,082 млн т зерна, зібраного державними заготівельними конторами, яке можна було вивезти за кордон. Такі показники не вважали за максимум. За умови посилення державного кооперативного апарату та залучення приватного капіталу вбачалося збільшення експорту до 0,492–0,656 млн т. Секція також висловилася за відміну будь-яких обмежень щодо вивозу хліба з районів, які мали вихід до Чорного моря. З цією думкою погоджувалися не всі співробітники Держплану, зазначаючи, що точної інформації про валовий збір за 1922 р. на час засідання не було. Зокрема, А. Лосицький підкреслював, що «при таких умовах передбачені надлишки хлібів при правильному обчисленні можуть змінитися реальною нестачею, і вивіз при останньому співвідношенні може шкідливо вплинути на народне господарство, викликавши значне підвищення цін на хліб з подальшою посиленою емісією» [5, 62].

Попри значні наслідки голоду та посухи попередніх років, зерно знову почали вивозити за кордон. Вже у грудні 1922 р. через Одесу, Миколаїв та Новоросійськ було розпочато експорт збіжжя. Московська «Правда» повідомляла: «Експортований хліб – високої якості та вміщує незначний відсоток домішок. Перші кораблі з хлібним вантажем вийдуть із Миколаєва ще до закриття навігації». Згодом київська газета «Більшовик» писала, що «перший транспорт Українського експортного хліба, в кількості одного мільйона пудів жита продано в Гамбурзі» [23, 310]. З Новоросійська було дозволено вивезти 0,033 млн т пшениці та 0,016 млн т ячменю до Великої Британії, Німеччини та Італії [29, 3]. Станом на березень 1923 р. вже було вивезено 0,33 млн т [27, 237] переважно до Німеччини, Фінляндії, Скандинавії і Великої Британії.

Від другої половини березня 1923 р. у засобах масової інформації зникли повідомлення про голод. Це було ініційовано владою [8, 188–190]. Дві різнополюсні теми, пов'язані з вилученням зерна: допомога голодуючим та початок експорту збіжжя, – були несумісними для пропаганди досягнень у сільському господарстві. Позитивний баланс зовнішньої торгівлі був необхідною умовою для

інвестування відновлення та розвитку радянської промисловості. Загалом у 1922/23 р. в Україні було заготовлено 2,43 млн т (20,7% валового збору), з яких на експорт до 1 липня було підготовлено 0,167 млн т, а фактично відправлено 0,13 млн т. Загальний хлібний експорт із СРСР склав 0,754 млн т [1, 25; 14, 57].

У контексті заходів з ліквідації наслідків голоду 1921 р. та інтенсивності відновлення процесів сільського господарства все навантаження лягало на селянські господарства. У Держплані всі планові операції з хлібом розглядалися крізь призму максимального використання/вилучення надлишків, що були виявлені у населення. Попри офіційне визнання південних українських губерній голодуючими, боротьбу за розширення посівів у Поволжі вбачали можливою за рахунок використання хлібних надлишків із УСРР.

У Держплані передбачали наслідки понаднормової хлібозаготівлі у регіонах, які вже голодували. Ситуація зі збільшенням посівних площ у цих губерніях пов'язувалася з врожаєм і задоволенням продовольчих та кормових потреб селянського господарства, що до війни оцінювалися в 311,6 кг на душу населення та 123 кг на одиницю худоби. Зокрема, П. Попов стверджував, що за умови голодної норми у 114,8–131,2 кг селянин виділяв для посіву лише 31,2 кг. Він зазначав, що «таке надання купувалося ціною величезної смертності населення». Валовий урожай у 1922 р. давав 315 кг на душу, норма споживання збільшилася до 249,3 кг, а селянське господарство виділило 65,6 кг на засів. Це збільшило площу засіву 1923 р. до 116% відносно площі 1922 р.

Посівну 1923 р. голова ЦСУ РСФРР прогнозував за двома сценаріями: поступового та форсованого збільшення посівних площ. Поступового зростання планувалося досягти шляхом збільшення норми споживання до 295,2–311,6 кг на душу та збільшення кількості насіння для посіву з 65,6 кг до 80,4 кг. Форсоване збільшення засівних площ у 1923 р. до рівня 200% щодо площ 1922 р. та 102% відносно площ 1916 р. розглядалося за можливості збереження низьких норм споживання населення – не більше 246 кг.

Висновком П. Попова було те, що «населення може купити і купує збільшення посівних площ тільки зниженням норм споживання. Зниження норм після голодного року, коли організм населення послаблений недоїданням та хворобами, є, з народногосподарської точки зору, у вищій мірі небажаним, але саме за цим шляхом йде населення, і воно, авжеж, чинить правильно, так як іншого виходу немає. Так воно робило в своєму історичному минулому, бо саме це для нього був єдиний метод поновлення господарства. Тому постачання населенню насіння, як у рік голоду так і в наступні 2–3 роки, є необхідним в інтересах поновлення господарства» [21, 26–28]. Разом із тим, у Секції Держплану з Зовнішньої Торгівлі проводилися роботи з виявлення нових перспективних експортних ресурсів на 1923 р. «без шкоди для господарського життя всередині країни» [17, 26–29].

Посівні площі в УСРР у 1923 р. збільшилися до 20,46 млн га. Загалом Україна за об'ємом посіву повернулася до рівня посіву 1916 р., який,

своєю чергою, дорівнював 94% довоєнного стану. Водночас південні губернії УСРР засіяли лише 94% посівних площ відносно 1916 р. [9, 22, 24].

На 1923 – 1924 рр. програма хлібного експорту передбачала збільшення вивозу за кордон до 3,28 млн т. За умови сприятливого результату врожаю вдвічі більше – приблизно 6,56 млн т [14, 57]. Валовий збір зернових хлібів у 1923 р. в УСРР становив 15,9 млн т. Чистого збору вийшло 13,9 млн т. Врожайність у 1923 р. була напрочуд високою. Зокрема, з га отримали 1,02 т озимої та 0,62 т ярої пшениці, 1,09 т жита, 0,76 т ячменю, 0,87 т вівса. Чистий збір на людину становив 616,6 кг [9, 35–36, 38]. Заготовлено було 3,64 млн т або 27% валового збору [1, 26].

У 1923–1924 рр. експорт хлібу з СРСР склав 3,083 млн т, що становило лише 25% довоєнного вивозу [15, 16–20]. За іншою інформацією, загальний експорт склав майже 3 млн т. З них українське збіжжя становило 1,46 млн т [1, 32] або 48,6%.

Вартість експортованого збіжжя оцінювалася в 200 млн крб. Упродовж 18 – 25 липня 1923 р. лише з Миколаївського порту було вивезено 0,011 млн т пшениці, жита, гречки [12, 104]. З 15 серпня 1923 р. по 15 травня 1924 р. за кордон було продано близько 2,74 млн т різних хлібів. Зокрема, до Німеччини та Голландії орієнтовно порівну по 0,62–0,64 млн т, до Данії, Франції та Італії – по 0,197–0,213 млн т до кожної, у Великобританію та Фінляндію по 0,164 млн т, Грецію – 0,098 млн т, до Туреччини до 0,041 млн т [7, 2].

Власне з України за кордон було вивезено 1,31 млн т. Ще 1,97 млн т було вивезено до РСФРР [9, 41]. Хлібний експорт з УСРР дав 65 млн крб із загальноукраїнського виторгу в 75 млн крб. Загальносоюзний вивіз хлібу було оцінено в 139,5 млн крб. Частка зернових припасів у цей рік сягала 95%, що також підняло показник українського експорту в загальносоюзному до понад 25% [28, 20, 26].

У середині 1920-х рр. радянські експерти зазначали, що найближчим часом зерновий експорт СРСР буде не в стані сягнути довоєнного рівня в 10–13 млн т через внутрішній попит на хліб – розширення ринку (будівництво нових міст, зростання кількості містян та селян, розгортання промисловості тощо).

Розвиток подальшого вивозу хлібних ресурсів убачали у розширенні застосування тракторів у головних районах зернового експорту: в Україні та на Північному Кавказі, – а також рентабельності землеробства в новоосвоєній азійській частині СРСР [28, 22, 24].

Разом із тим, у перспективному плані залізничних і водних перевезень передбачалося щорічне зростання валового збору з 49,2 млн т у 1923/24 р. до 58 млн т у 1927/28 р. із відповідним зростанням експорту зернових з 3,69 млн т у 1923/24 р. (через Чорне море – 3,12 млн т) до 6,15 млн т у 1927/28 р. (через чорноморські порти – 5,25) [6, 226]. За п'ятирічним перспективним планом експорт хліба розглядався у трьох варіантах – максимальний, середній та мінімальний. За останнім у 1927/28 р. на експорт мало піти 7,38 млн т [19, 149–151].

Висновки. Великі площі зернових посівів та наявність товарного зерна в Україні відіграли значну роль у міжнародних відносинах початку ХХ ст. та були однією з причин більшовицької експансії. Поєднання природного неврожаю з понаднормовими централізованими хлібзаготівлями, які використовувалися для подолання внутрішніх продовольчих проблем у російських губерніях та столичних містах (червоних столицях), призвело до створення продовольчої катастрофи і викликало голод на півдні УСРР у 1921 – 1923 рр.

Штучність голоду підтверджується необґрунтовано завищуваними планами врожаїв в Україні, а відтак і збільшеним продподатком. Негативним чинником було використання українського збіжжя для відновлення посівних площ у постраждалому Поволжі, що призвело до їх зменшення в УСРР. Свідоме нівелювання ситуації з нормованим продовольчим забезпеченням населення призвело до масової смертності, передбачуваної у Держплані.

Бажання повернути СРСР до лідерів світового ринку зернових, а також вирівняти баланс торгівельних зовнішніх відносин за рахунок експорту збіжжя вплинуло на замовчування ситуації з голодом в Україні. Великий врожай 1923 р. спонукав до збільшення вивозу зерна за кордон та планування поступового зростання показників експорту.

Список використаної літератури та джерел:

1. Альгерман А. Хлебный экспорт Украины в 1922–24 гг. и его влияние на сельское хозяйство. Внешняя торговля Украины (1921–1924 гг.) / под ред. А. О. Золотарева, С. Л. Фридмана, И. М. Браславского. Харьков, 1925. С. 25–36.
2. Альгерман А. Я. Хлебные ресурсы Украины. Государственное издательство Украины, 1923. 186 с.
3. Андерсон О. Н. Внешняя торговля Украины в 1918 году. Киев : ВЦСПО, 1919. 216 с.
4. В Госплане СССР. В секции внешней торговли. Бюллетени Госплана. Вып. 1–2. М. : Издание Госплана, 1924. С. 149–151.
5. В Президиуме Госплана. Сельско-хозяйственная секция. Бюллетени Госплана. Вып. 2. М. : Издание Госплана, 1923. С. 61–64.
6. В Президиуме Госплана. Транспортная секция. Пятилетний перспективный план железнодорожных и водных перевозок. Бюллетени Госплана. Вып. 11–12. М. : Издание Госплана, 1923. С. 226–234.
7. Вопросы внешней торговли. (Беседа с уполномоченным А.О. Золотаревым). *Украинский экономист*. № 64. 1924. С. 2.
8. Голод 1921–1923 років в Україні: 36 документів і матеріалів. Упоряд.: О. Мовчан, А. Огінська, Л. Яковлева; Відп. ред. С. Кульчицький. Київ: Наук. думка, 1993. 237 с.
9. Дубенецкий Н. Посевная площадь и урожай хлебов и технических культур. Народное хозяйство СССР за 1923–24 год (IV Статистико-экономический ежегодник). Москва : Экономическая жизнь, 1924. С. 22–57.
10. Итоги борьбы с голодом в 1921–1922 гг.: сборник статей и отчетов. М. : ЦК Помгол, 1922. 499 с.
11. Кауфман М. Я. Внешняя торговля России (1918–1921 гг.). Пг. : Академ. изд-во, 1922. 61 с.
12. Кириленко В. П. Голод 1921–1923 років у Південній Україні. Дис. ... канд. іст. наук. Міністерство освіти і науки України; Миколаївський національний університет ім. В. О. Сухомлинського. Миколаїв, 2015. 230 с.

13. Ленін В. І. Записки про заходи боротьби з голодом і про посилення господарської роботи. Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т. 44 : Черв. 1921–берез. 1922. XXIII. К. : Політвидав України, 1974. С. 52–70.
14. Маркович М. Сельское хозяйство и план НКЗ. Плановое хозяйство. Бюллетени Госплана. Вып. 7–8. М. : Издание Госплана СССР, 1924. С. 51–69.
15. Микоян А. Значение экспорта в народном хозяйстве СССР. Характеристика советского экспорта. Энциклопедия советского экспорта. Т. 1: Общая часть. Хлеб. Статистика экспорта СССР. Издание второе. Под общ. ред.: Б. С. Беленького, П. А. Берлина, А. Г. Галлопа, В. Г. Громана, М. Я. Кауфмана, Л. В. Коробочкина, М. И. Тейтельбаума, А. А. Трояновского, В. З. Турова. Берлин, 1928. С. 16–20.
16. Мовчан О. Н. Трудящиеся УССР в борьбе с продовольственным кризисом при переходе к нэпу. К. : Наукова думка, 1988. 124 с.
17. Осадчий П. С. Плановая работа по внешней торговле. Бюллетени госплана. Вып. 1. М. : Издание Госплана, 1923. С. 26–29.
18. Пленум Госплана. Проблемы сельского хозяйства. Бюллетени госплана. Информационный журнал. Вып. 2. М. : Издание Госплана, 1923. С. 17–25.
19. Пленум Госплана. Секция внешней торговли. Бюллетени госплана. Информационный журнал. Вып. 2. М. : Издание Госплана, 1923. С. 72–76.
20. Пленум Госплана. Сельское хозяйство Украины. Бюллетени госплана. Информационный журнал. Вып. 2. М. : Издание Госплана, 1923. С. 25–26.
21. Попов П. Восстановление сельского хозяйства в голодающих районах. Бюллетени Госплана. Вып. 3–4. М. : Издание Госплана, 1923. С. 26–28.
22. Притуляк П. Зовнішня торгівля України після підписання Брестського миру. Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. № 2. 2011. С. 112–121.
23. Сербин Р. Документи про вивіз за кордон українського збіжжя під час голоду 1921–1923 рр. *Український археографічний щорічник*. Нова серія. Вип. 2. К., 1993. С. 308–313.
24. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1920 г. М. : Управление делами Совнаркома СССР, 1943. 818 с.
25. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1921 г. М. : Управление делами Совнаркома СССР, 1944. 1207 с.
26. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1922 г. М. : Управление делами Совнаркома СССР 1950. 1932 с.
27. Сокирська В. «Хлібна політика» радянської влади в Україні у 1920-х рр. *Український селянин*. Вип. 14. 2014. С. 235–237.
28. Трояновский А., Юровский Л., Кауфман М. Экспорт, импорт и концессии Союза ССР. М. : Издание Государственной Конторы Объявлений «Двигатель», 1926. 1242 с.
29. Экспорт из России. *Бюллетень Одесской товарной биржи*. №2. 1923. С. 3.

References:

1. Alterman A. (1925). Khlebnyi eksport Ukrainy v 1922–24 hh. y eho vliyanye na selskoe khoziaistvo. [Grain export of Ukraine in 1922–1924 and its impact on agriculture]. *Vneshniaia torhoviia Ukrainy (1921–1924 hh.) – Foreign trade of Ukraine (1921–1924)*. P. 25–36. Kharkov [in Russian].
2. Alterman A. Ya. (1923). Khlebnye resursy Ukrainy. [Grain resources of Ukraine]. [in Russian].
3. Anderson O. N. (1919). Vneshniaia torhoviia Ukrainy v 1918 roku. [Foreign trade of Ukraine in 1918]. Kyev : VTsSPO [in Russian].
4. V Hosplane SSSR. V sektsyi vneshnei torhovli. (1924). [In the State Planning Committee of the USSR. In the foreign trade section]. *Biulleteny Hosplana. Vyp. 1–2 – Gosplan bulletins. Issue 1–2. P. 149–151* [in Russian].
5. V Prezydyume Hosplana. Selsko-khoziaistvennaia sektsiia. (1923). [In the Presidium of the State Planning Commission. Agricultural section]. *Biulleteny Hosplana. Vyp. 2 – Gosplan bulletins. Issue 2. P. 61–64* [in Russian].
6. V Prezydyume Hosplana. Transportnaia sektsiia. Piatiletnyi perspektivnyi plan zheleznodorozhnykh y vodnykh perevozk. (1923). [In the Presidium of the State Planning Commission. Transport section. Five-year long-term plan for railway and water transport]. *Biulleteny Hosplana. Vyp. 11–12 – Gosplan bulletins. Issue 11–12. P. 226–234* [in Russian].
7. Voprosy vneshnei torhovli. (Beseda s upolnarkomvneshtorhom A.O. Zolotarevym). (1924). [Foreign trade issues. (Conversation with the authorized People's Commissariat of Foreign Trade A.O. Zolotarev)]. *Ukraynskyi ekonomyst. 64. – Ukrainian economist. 64. P. 2* [in Russian].
8. Holod 1921–1923 rokov v Ukraini: Zb. dokumentiv i materialiv. (1993). [The famine of 1921–1923 in Ukraine: Collection of documents and materials]. Kyiv: Nauk. dumka. [in Ukrainian].
9. Dubenetskyi N. Posevnaia ploshchad' y urozhai khlebov y tekhnicheskyykh kultur. (1924). [Sown area and harvest of grain and industrial crops]. *Narodnoe khoziaistvo SSSR za 1923–24 hod (IV Statystyko-ekonomycheskyi ezhehodnyk) – National Economy of the USSR for 1923–24 (IV Statistical and Economic Yearbook)*. P. 22–57. Moskva : Ekonomycheskaia zhyzn' [in Russian].
10. Ytohy borby s holodom v 1921–1922 hh. sbornyk statei y otchetov. (1922). [Results of the fight against hunger in 1921–1922: a collection of articles and reports]. Moskva : TsK Pomhol [in Russian].
11. Kaufman M. Ya. (1922). Vneshniaia torhoviia Rossyy (1918–1921 hh.). [Foreign trade of Russia (1918–1921)]. Petrohrad : Akademya yzd-vo [in Russian].
12. Kyrylenko V. P. (2015). Holod 1921–1923 rokov u Pivdennii Ukraini. [The famine of 1921–1923 in Southern Ukraine]. Dissertation ofkandydat of historical sciences. Mykolaiv [in Ukrainian].
13. Lenin V. I. Zamitky pro zakhody borotby z holodom i pro posyleniia hospodarskoi roboty. (1974). [Notes on measures to fight hunger and strengthening economic activity]. *Lenin V. I. Povne zibrannia tvoriv. T. 44 : Cherv. 1921–berез. 1922. XXIII. – Lenin V.I. Complete Works. Vol. 44. June 1921–March 1922. P. 52–70* [in Ukrainian].
14. Markovych M. Selskoe khoziaistvo y plan NKZ. (1924). [Agriculture and the plan of the People's Commissariat of Agriculture]. *Planovoe khoziaistvo. Biulleteny Hosplana. Vyp. 7–8. – Planned economy. Gosplan bulletins. Issue 7–8. P. 51–69* [in Russian].
15. Mykoian A. Znachenye eksporta v narodnom khoziaistve SSSR. Kharakterystyka sovetskoho eksporta. (1928). [The value of exports in the national economy of the USSR. Characteristics of Soviet exports]. *Entsyklopediia sovetskoho eksporta. T. 1: Obshchaia chast. Khleb. Statystyka eksporta SSSR. Yzdanye vtoroe. – Encyclopedia of Soviet exports. Vol. 1. A common part. Bread. USSR export statistics. Second edition. P. 16–20* [in Russian].
16. Movchan O. N. (1988). Trudiashchyia USSR v borbe s prodovolstvennym kryzysom pry perekhode k nepu. [Working people of the Ukrainian SSR in the fight against the food crisis during the transition to a new economic policy (NEP)]. Kyiv : Naukova dumka [in Russian].
17. Osadchyi P. S. Planovaiia rabota po vneshnei torhovli. (1923). [Planned work on foreign trade]. *Biulleteny Hosplana. Vyp. 1 – Gosplan bulletins. Issue 1. P. 26–29* [in Russian].

18. Plenum Hosplana. Problemy selskoho khoziaistva. (1923). [Plenum of the State Planning Commission. Agriculture problems]. *Biulleteny Hosplana. Vyp. 2 – Gosplan bulletins. Issue 2. P. 17–25* [in Russian].
19. Plenum Hosplana. Sektsiya vneshnei torhovly. (1923). [Plenum of the State Planning Commission. Foreign trade section]. *Biulleteny Hosplana. Vyp. 2 – Gosplan bulletins. Issue 2. P. 72–76* [in Russian].
20. Plenum Hosplana. Selskoe khoziaistvo Ukrainy. (1923). [Plenum of the State Planning Commission. Agriculture of Ukraine]. *Biulleteny Hosplana. Vyp. 2 – Gosplan bulletins. Issue 2. P. 25–26* [in Russian].
21. Popov P. Vosstanovlenye selskoho khoziaistva v holodaiushchykh raionakh. (1923). [Restoring agriculture in starving areas]. *Biulleteny Hosplana. Vyp. 3–4 – Gosplan bulletins. Issue 3–4. P. 26–28* [in Russian].
22. Prytuliak P. Zovnishnia torhivlia Ukrainy pislia pidpysannia Brestskoho myru. (2011). [Foreign trade of Ukraine after the signing of the Brest peace contract]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho torhovelno-ekonomichnoho universytetu. 2. – Bulletin of the Kiev National University of Trade and Economics. 2. P. 112–121.* [in Ukrainian].
23. Serbyn R. Dokumenty pro vyviz za kordon ukrainskoho zbizhzhia pid chas holodu 1921–1923 rr. (1993). [Documents on the export of Ukrainian grain during the famine of 1921–1923]. *Ukr. arkhoehr. shchorichnyk. Nova seriia. Vyp. 2. – Ukrainian archaeological yearbook. Issue 2. P. 308–313* [in Ukrainian].
24. Sobranie zakonenyi y rasporyazhenyi pravytelstva za 1920 h. (1943). [Collection of legalizations and government orders for 1920]. Moskva : Upravlyenye delamy Sovnarkoma SSSR [in Russian].
25. Sobranie zakonenyi y rasporyazhenyi pravytelstva za 1921 h. (1944). [Collection of legalizations and government orders for 1921]. Moskva : Upravlyenye delamy Sovnarkoma SSSR [in Russian].
26. Sobranie zakonenyi y rasporyazhenyi pravytelstva za 1922 h. (1950). [Collection of legalizations and government orders for 1922]. Moskva : Upravlyenye delamy Sovnarkoma SSSR [in Russian].
27. Sokyrka V. (2014). «Khlіbna polityka» radianskoi vlady v Ukraini u 1920-kh rr. [“Bread policy” of the Soviet government in Ukraine in the 1920s.]. *Ukrainskyi selianyn. Vyp. 14 – Ukrainian peasant. Vol. 14. P. 235–237* [in Ukrainian].
28. Troianovskiy A., Yurovskiy L., Kaufman M. Eksport, ymport y kontsessyy Soiuzu SSR. (1926). [Export, import, and concessions of the USSR.]. Moskva : Yzdanye Hosudarstvennoi Kontory Obiavlennyi «Dvyhatel». [in Russian].
29. Eksport yz Rossyy. (1923). [Export from Russia]. *Biulleten Odesskoi tovarnoi byrzhzy. 2. – Bulletin of the Odessa Commodity Exchange. 2. P. 3* [in Russian].

Dmytro V. Baikienich

Ph.D., Senior researcher of a Holodomor Research Institute branch, National Museum of the Holodomor-Genocide, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7117-5762>

e-mail: b1946@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Baikienich, D. (2021). Mass man-made famine of 1921–1923 and issues of Ukrainian grain exports. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 25, 87-93. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Baikienich

MASS MAN-MADE FAMINE OF 1921–1923 AND ISSUES OF UKRAINIAN GRAIN EXPORTS

Introduction. *The article analyzes the statistical data of sown areas, yield, a gross harvest of grain crops of the Ukrainian SSR, RSFSR, and the USSR for the period 1921-1923. The summary information makes it possible to determine the food situation in Ukraine and the level of food supply for its population, observantly track the use of Ukrainian grain for domestic Russian needs, and export abroad, which led to man-made famine.*

The positions of the representatives of the State Plan set out in the article, prove their conscious decisions on the excessive withdrawal of bread in the Ukrainian provinces, including the starving, to increase the sown area affected by the Holodomor in the Volga regions. The increase in grain exports from the USSR, in particular, due to Ukrainian grain procurements, to restore trade relations with European countries and equalize the trade balance of foreign relations influenced the leveling of the themes of mass starvation.

Originality. *The relevance of the topic chosen for the study is due to the fact that the grain market of Ukraine at the beginning of the twentieth century provided bread not only for the local population but also served as a reserve for other territories of the Russian Empire. At the same time, grain was exported to many European countries. Despite the instability of harvests, there was no massive starvation in Ukraine until the early 1920s.*

Purpose: *the need to investigate regularity in changes in the yield and food situation in the Ukrainian SSR in 1921–1923 in connection with the export of grain to the Russian provinces, which were starving, and abroad.*

Results. *Large areas of grain crops and their harvests in Ukraine played a significant role in international relations at the beginning of the twentieth century and were one of the reasons for the Bolshevik expansion. The combination of natural crop failure with overtime centralized grain procurement, which was used to overcome domestic food problems in Russian provinces and capital cities (red capitals) led to the creation of a food disaster and caused famine in the south of the Ukrainian SSR in 1921 - 1923.*

The artificiality of the famine is confirmed by unreasonably overstated harvest plans in Ukraine, and then by an increased product tax. A negative factor was the use of Ukrainian grain to restore the sown areas in the affected Volga region, which led to their decrease in the Ukrainian SSR. The deliberate concealment of the situation with the rationed food supply for the population led to the mass mortality expected in the State Planning Committee.

The desire of the Soviet authorities to return the USSR to the leaders of the world grain market, as well as to align the balance of trade and foreign relations through grain exports affected the silence about the situation with famine in the USSR. The significant harvest of 1923 prompted an increase in grain exports and planning for a gradual increase in exports.

Key words: *mass man-made famine, bread, harvest, exports, USSR, RSFSR.*

Received 03.03.2021

Accepted 21.05.2021